

שמן קטניות בפסח / הרב שלום קלין שליט"א

=====

מקורו של מנהג איסור אכילת הקטניות בפסח בסמ"ק¹ מובא שם שרבינו יחיאל מפריס נהג לאכול קטניות בחג וטעמו שאף באורז הסיקה הגמ'² שאינו בא לידי חימוץ ומכאן שאין חשש חימוץ בקטניות. אלא שבכ"ז נהגו האחרים לאוסרם משום הדמיון למיני הדגן:
א. עושים מהם מעשה קדירה. ב. גם הם "מידי דמדגן" - נאספים בדומה לתבואה. ג. עושים מהם פת.
טעמו אי"כ "אתי לאיחלופי" וכך מובאים הדברים במרדכי³ בשם הסמ"ק. בטור⁴ מובא טעם אחר למנהג "לפי שמיני חיטים מתערבים בהם" ויש חשש לתערובת חמץ. אמנם הוא עצמו סובר "חומרא יתירה היא זו".

ביחס לאפשרות עקירת המנהג דן בשו"ת חת"ם-סופר⁵ שנשאל על דברי ציבור מסוים שהחליט לבטל את האיסור. מסקנתו שאין אפשרות לבני אשכנז לבטל האיסור אחר שנתפשט אף ע"י פתח וחרטה.
וכן במקורות אחרים נראה שהאפשרות להתיר הקטניות קשה מאוד ורק במצב שאין כלל מה לאכול יש מקום להתיר⁶.

אלא שאף שמחמירים מאד בקיום המנהג דנו הרבה באחרונים במוצרים שונים בהם מעובדים הקטניות בצורות שונות כגון: יין שרף מקטניות שמן ואף מצות מקמח קטניות. בימינו מעשית בעיקר שאלת שמן קטניות שהיא בעיקר שמן סויה נאכל ע"י האשכנזים. כמובן קיימת בעיה זו גם בכל המוצרים שמעורב בהם שמן צמחי כממתקים, גלידות ואף מוצרי חלב שונים.

בנשמת אדם הלכות פסח⁷ דן ביין שרף מקטניות. דעתו שם לאסור ולמד זאת מתשובת תרומת הדשן⁸ שנפסק כמותה בשו"ע⁹. בתשובה זו מתיר להדליק בשמן קטניות. גם כאשר ברור שנשרו במים וטעמו שהקטניות נאסרו באכילה בלבד ולא בהנאה ובהשהיה. מכאן הסיק הנשמת אדם שלאכילת אסור שמן זה. בעקבותיו הלכו אחרונים נוספים שאסרו שמן מקטניות וכן נתקבל המנהג.

אמנם אחרונים אחרים דנו בשאלה זו ומצאו שיש אפשרות לייצר את השמן בצורה שיותר לאכילה.

באריכות גדולה דן בנושא בספר ימרחשת¹⁰ והשאלה שעמדה בפניו היתה שמן חמניות. לדבריו גדר האיסור תלוי בטעמים השונים למנהג.

-
- (1) סימן רכ"ב, כ'. בהגהת הר"ף שח, כב) פסחים קי"ד:
 - (2) שם פרק כל שעה תקפ"ח. (4) או"ח סי' תנ"ג. (5) או"ח סימן קכ"ב.
 - (3) שו"ת מכתם לדוד סי' כ' נשמת אדם בהלכות פסח סי' כ'.
 - (4) שאלה ל"ב. (8) סי' קי"ג. (9) סי' תנ"ג סי' א' בדברי הרמ"א.
 - (5) סי' ג'.

אם סיבת האיסור משום חשש תערובת חמץ (כמובא בטור) הרי שאם נעשה השמן קודם הפסח נתבטל החמץ כדין לח בלח ואינו חוזר ונעור. אולם אם טעם האיסור מחשש לאיחלופי (כמוזכר בסמ"ק) יש לאסור הקטניות כאיסור עצמי שהרי אסרו הקטניות גופם ואז אין שייך ביטול וממילא השמן המיוצר מהקטניות יאסר. אלא שלדעתו גם לטעם זה ניתן להתיר וזאת משתי סיבות: א. אם יחלטו הגרעינים ברותהים לפני סחיטת השמן. מעיקר הדין החליטה מונעת אפשרות חימוץ ומותרת אף במיני דגן אלא שנפסק: "ליכא בזמן הזה דידע למחלט הלכך כל מין חליטה אסור¹¹ ובכ"י בקטניות האסורות רק מצד המנהג יש להקל בצורה זו. ב. קבלת איסור הקטניות היה בגדרי נדר. כשם שבנדר האוסר עצמו בזרעים מותר בשמנם הנחשב לזיעה בעלמא, כך גם באיסור קטניות נחקבל אסור על גופם ולא על שמנם. ואף שהביא את העם השני לא סמך עליו למעשה והעדיף הטעם של חליטת הגרעינים.

דמיון רב קיים בין תשובתו של המרחשת לתשובתו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל בענין זה. המעשה היה שהחל ליצר שמן שומשמן בתהליך שהיו בו שני חידושים: א. הגרעינים נסחטו בלי שבאו במגע עם המים. ב. תוך כדי הפקת השמן הורתחה התערובת בחום גבוה מאוד. בעלי כיה"ח פנו אל הרב והוא התיר שמן זה בפסח. בעקבות זה נוצרה מחלוקת גדולה. ב"ד החסידיים בירושלים חלק עליו והרב הסביר את פסיקתו באריכות במספר תשובות המופיעות בשו"ת "אורח-משפט".

בתשובותיו מסביר הרב זצ"ל שהחידושים ביצור השמן פותרים את בעית האיסור בצורה מרווחת. החימום של התערובת יוצר מצב שאין יותר חשש לחימוץ. אפשרות זו עדיפה על החליטה שעליה התבסס ה"מרחשת" כי בבישול ממש כולם בקיאים.

אולם לדעת הרב אין צורך להזקק לסיבה זו. דווקא אם באו הקטניות במגע מוקדם עם מים "חל עליהם שם איסור וממילא נאסרים גם היוצאים מהם אבל כשנעשה שמן מאיזה מקום יוכל לבוא כאן איסור!¹² והדעת נותנת כן לכל הטעמים של גזירת קטניות: אי משום איחלופי לא שייך כ"א בעוד שהוא בתואר של מידי דמידגן ולא כשהוא כבר בצורה אחרת שאין שמו עליו, ואי משום תערובות ג"כ שייך. הוא ביבש שיש לומר שאינו בטל¹³ - ולא בלח.

לסברא זו לא נתנו לקטניות ממש דין גופו של איסור אף לטעם של איחלופי.

אלא שמוסיף הרב ומחדש שאפילו במיני דגן עצמו אם היינו סוחטים מי פירות מהם "לא מצינו בזה אפשרות חימוץ, שלא מצינו חימוץ כ"א בדבר גוש בגרעין או בקמח¹⁴ ופירוש הדבר שלא החמירו בקטניות יותר מבדגן עצמו וכל המותר במיני דגן אין לאוסרו בקטניות. לדעתו אין הדבר תלוי בגדרי נדר כפי שהבין ה"מרחשת"; אלא שנתנו לקטניות גדרי מיני דגן והמותר בזה מותר גם בזה.

(11) שו"ע תנ"ד ס"ג. (12) אורח משפט סי' קי"ב. (13) שם סי' קי"ד.
(14) שם סי' קי"ד.

אחד מן הטעמים שהובאו ב"מרחשת" וב"אורח משפט" מובא כבר ע"י ר' אברהם מסוכטשוב ב"אבני נזר"¹⁵. בתשובה זו מסביר בקיצור נמרץ שאם בשלו הקטניות מתחילה בלא מים "שוב אינו בא לידי חימוץ ומותר". בתשובה אחרת שם¹⁶ מוכיח מדברי המג"א שעשו הקטניות "גופו של איסור" וממילא הביטול לפני הפסח אינו מתירם. וכמסקנת המתירים האחרים, לטעם איחלופי.

ביחס לדברי תה"ד שהובאו לעיל המורים לכאורה שהשמן נאסר באכילה, מסבירים המתירים שכונתו דוקא למקרה בו לא נזהרו מלהשרות הקטניות במים לפני סחיטת השמן. אז נותנים לקטניות דין חומץ ואינם ניתרים עוד.

אל המתירים מצטרף ר"א מקובנא גדול הפוסקים בזמנו בספרו באר יצחק¹⁷ הדין בעשיית י"ש מקטניות. גם הוא מבדיל בין טעם האיסור משום התערובת שם ניתן להתיר מטעם ביטול לפני פסח לטעם איחלופי. אלא שלדעתו גם לטעם זה לא גזרו חז"ל שיהיה לקטניות איסור עצמי וכדי להתיר האיסור ניתן להסתפק בהיכר. כשם שבגזירות חז"ל אחרות אין הדבר אסור במקום שעושה היכר גם כאן לא גרע. עצם הכשרת הכלים לפסח והטרחה הגדולה הבאה למנוע תערובת חמץ תמנע את האדם מלהחליף ולהתיר את החמץ.

חידוש גדול לקולא למדנו מדבריו ולהיתרו מצטרף פוסק גדול נוס המהרש"ם¹⁸.

כיוצא בתוך יצור השמן בארצנו בידי שני מפעלים בלבד. ותהליך היצור בשניהם שווה. הגרעינים נסחטים בלא שנשרו בצורה כלשהי במים. לאחר סחיטתם עוברת התערובת תהליך זיקוק בו מגיע השמן לדרגת חום גבוהה מאוד. לפי הרב זצ"ל וסיעתו מתקיימים בתהליך זה כל התנאים כדי שלא יאסרו בגזירת קטניות. וכן לפי ה"כאר-יצחק" ניתן להתיר את השמן לאכילה בשופי.

(15) או"ח סי' תקל"ג. (16) סי' שע"ג. (17) סי' י"א.
(18) בשו"ת ח"א סי' קפ"ו.